

Marta Dobrowolska-Pigoń
Uniwersytet Wrocławski, Wrocław
marta.dobrowolska-pigon@uwr.edu.pl

ZNACZENIE PRZYMIOTNIKA ŻAŁOSNY W ŚWIETLE KOGNITYWNEJ SEMANTYKI UCZUĆ

Słowa klucze: żal, prototyp, rama interpretacyjna, scenariusz, semantyka kognitywna
Keywords: żal, prototype, interpretive frame, script, cognitive semantics

Semantyka kognitywna i kulturowa a definiowanie uczuć

Językoznawstwo kognitywne przypisuje znaczeniu naturę mentalną, a konkretnie definiuje je jako konceptualizację, czyli sposób konstruowania (obrazowania) określonej treści pojęciowej (Langacker 2009: 70). Stąd analiza w duchu kognitywnym często odnosi się do kategorii pojęciowych, a więc do podstawowych form organizacji wiedzy. Kategorie te kognitywiści definiują zwykle zgodnie z koncepcją Eleanor Rosch (1978) przez prototypy, tj. najbardziej wyraziste reprezentacje kategorii, nie zaś przez listę cech esencjalnych¹. W opisie semantycznym kategorie są charakteryzowane na różne sposoby. Jedną z przyjętych reprezentacji jest rama, do której zdaniem wielu badaczy można sprowadzić takie struktury, jak domena, gestalt, schemat czy wyidealizowany model kognitywny. Zgodnie z ujęciem Charlesa Fillmore’a rama interpretacyjna to uporządkowana wiedza na temat wycinka rzeczywistości, rodzaj

1 Więcej na temat teorii prototypów znajdziemy m.in. w pracach George’a Lakoffa (1987) i Johna Taylora (2001), poświęconych kategoryzacji w języku, oraz Georges’a Kleibera (2003) – porządkującej kwestie niejasności pojęcia prototypu, jego ewolucji i różnicowania teorii zainspirowanych pracami Eleanor Rosch, a także ich badawczej użyteczności.

spójnej schematyzacji konkretnych doświadczeń (Fillmore 1985: 223). Składniki ramy powiązane są różnego typu relacjami: tematycznymi, chronologicznymi, przyczynowo-skutkowymi itp. Ramy interpretacyjne są przywoływane przez znaczenia wyrazów, przy czym w danym użyciu wysuwane na pierwszy plan, czyli profilowane, mogą być różne elementy ram: bardziej lub mniej prototypowe (Kövecses 2011: 109). W przypadku znaczeń nazw emocji ramy przybierają kształt scenariuszy (skryptów), tj. ciągów przyczynowo-skutkowych – typowych sytuacji, w których dana emocja jest doświadczana (Taylor 2001: 128; Bułat Silva, Popowicz 2023: 88).

Opis znaczeń nazw przeżyć oparty na wskazaniu okoliczności zaistnienia danego uczucia znajdujemy w pracach badaczy należących do różnych nurtów (np. Nowakowska-Kempna 1986; Apresjan 1994; Wierzbicka 1999; Kövecses 2000). W celu wyjaśnienia sensu poszczególnych nazw uczuć wyróżniają oni elementy scenariusza, takie jak: podmiot uczucia, jego przyczyna, powiązana z nią ocena, reakcja podmiotu, charakterystyka temporalna, pasywność lub aktywność podmiotu oraz intensywność doznania. Konfiguracje tych składników pozwalają odróżniać pojęcia uczuć na różnych poziomach kategoryzacji. Kategorie takie jak SMUTEK, ZŁOŚĆ, STRACH, RADOŚĆ² obejmują zbiory pojęć wpisujących się w jeden ogólny schemat. Oznacza to, jak podkreśla Renata Grzegorczykowa, że np. RADOŚĆ odnosi się do pewnego typu przeżyć – tzw. uczuć w rodzaju radości – a nie denotatu polskiego rzeczownika *radość* (Grzegorczykowa 2009: 23). Poszczególne kategorie i podkategorie pojęć uczuć nie są rozłączne: ich zakresy częściowo się nakładają, a granice między nimi są nieostre (Mikołajczuk 2009: 131). Wynika to z natury samych uczuć, które „stanowią pasmo przeżyć o nieostrych granicach, niejednokrotnie połączenia różnych współlistniejących ze sobą przeżyć” (Grzegorczykowa 2009: 23). Podobnie postrzega pojęcia uczuć Anna Wierzbicka, która wobec niemożności określenia przynależności danego pojęcia do jednej – rozłącznej z pozostałymi – kategorii na podstawie spełnianych przez nie warunków koniecznych i wystarczających postuluje definiowanie ich z użyciem prototypu (Wierzbicka 1999). Formułowane przez nią eksplikacje mają postać scenariuszy, określających przyczynę uczucia oraz wartościowanie (przyczyny oraz samego przeżycia), mogą też zawierać informację o obiekcie czy sprawczości podmiotu bądź jej braku. Skrypty formułowane są przez Wierzbicką za pomocą uniwersalnych jednostek naturalnego metajęzyka semantycznego (NMS), dzięki którym możliwe jest oddanie różnic między uczuciami ukształtowanymi przez różne kultury, a także ich nazwami.

Do tego rodzaju uczuć należy żal: jego nazwy nie mają bliskich odpowiedników wśród nazw uczuć należących do języków niesłowiańskich, a on sam, co zauważyła Mary Besemeres, jest silnie związany z polskimi skryptami przeżywania, konceptualizowania i wyrażania uczuć (Besemeres 2007). Przedmiotem mojej analizy jest

2 Kapitalikami zapisuję nazwy kategorii pojęciowych zgodnie z często przyjmowaną w literaturze konwencją.

przymiotnik *żałosny* – pozostający w cieniu rzeczownikowych i czasownikowych nazw żalu. Jej celem jest ukazanie zróżnicowania i zmienności scenariuszy przywoływanych w dawnych i współczesnych znaczeniach przymiotnika. Za materiał badawczy posłużyły dane leksykograficzne i korpusowe.

Zarys ramy żalu

Zaprezentowana poniżej rama interpretacyjna uczucia żalu jest szkicowa, ponieważ jej pełna charakterystyka wymaga przeanalizowania znaczenia głównych leksemów aktywujących ramę ŻAŁU, do których zaliczam będący przedmiotem analizy przymiotnik *żałosny*. Podstawą zarysowanej tutaj ramy są definicje słownikowe głównej nazwy uczucia (*żał*) oraz opracowania językoznawcze na jej temat.

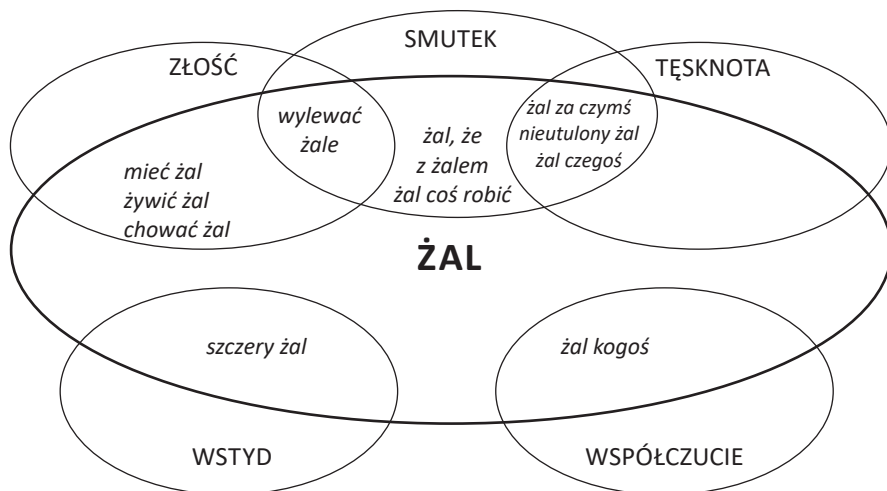
Najważniejszym elementem wyznaczającym scenariusz uczucia jest jego przyczyna. Na podstawie definicji hasła *żał* zawartych w SJPD, ISJP, USJP i WSJP PAN można wyłonić następujące typy przyczyn odczuwania żalu: a) utrata kogoś bliskiego, b) strata czegoś dobrego, c) cierpienie innej osoby, d) zły uczynek podmiotu uczucia, e) doznanie czegoś złego ze strony bliskiej osoby. Są to ogólne załączki scenariuszy uczuć, które przybierają bardziej szczegółowy kształt w konkretnych sytuacjach. Wykazują one związki z następującymi kategoriami: SMUTEK, z którym żal jest kojarzony najczęściej (por. Krzyżanowska 2008), WSPÓŁCZUCIE, WINA, ZŁOŚĆ. Ramy tych kategorii pojęciowych różnią się obecnością bądź brakiem obiektu uczucia, stosunkiem do tego obiektu oraz wartościowaniem (przyczyny, samego uczucia czy jego skutków³).

Analizy korpusowe wystąpień słowa *żał* w funkcji rzeczownikowej i przysłówkowo-czasownikowej (w konstrukcjach typu *żał mi go*) ukazują jeszcze większe zróżnicowanie przywoływanych przez nie scenariuszy (Bułat Silva, Popowicz 2023; Dobrowolska-Pigoń 2023)⁴. Wyłaniające się z nich – oraz z definicji słownikowych – ramy ŻAŁU powiązać można z kategoriami: SMUTKU (*nieutulony żal*), ZŁOŚCI (*mieć żal o coś*), WSPÓŁCZUCIA (*żał kogoś*) i SKRUCHY (*szczerzy żal*), którą Agnieszka Mikołajczuk łączy z kategorią WSTYDU (Mikołajczuk 2012: 129). Określeń uczuć pokrewnych żalowi można wymienić więcej: *tęsknota*, *rozczarowanie*, *zawód*, *gorzycz*, *politowanie*, *zażenowanie*, przy czym znaczenia większości z nich wpisują się w szersze ramy, powiązane z podanymi wyżej ogólniejszymi kategoriami. Żal należy zatem uznać – na co zwracają uwagę m.in. M. Besemeres (2007) oraz Zuzanna Bułat Silva

3 Te trzy rodzaje wartościowania wyróżniła Agnieszka Mikołajczuk w artykule poświęconym ocenom w analizie nazw uczuć z kategorii GNIEWU (Mikołajczuk 2000).

4 Nawiązuję tutaj również do nieopublikowanych wyników analizy, zaprezentowanych przeze mnie na konferencji Polskiego Towarzystwa Językoznawstwa Kognitywnego w referacie pt. *Scenariusze żalu konceptualizowane w konstrukcjach przysłówkowo-czasownikowych* (wrzesień 2023).

i Joanna Popowicz (2023) – za uczucie złożone, uwarunkowane kulturowo, w odróżnieniu od tzw. emocji podstawowych, które zgodnie z koncepcją Paula Ekmana mają uniwersalny charakter (Ekman 1999). Na jego ramę składają się bowiem ramy wielu różnorodnych kategorii pojęciowych, tworzących rozbudowaną matrycę, w których uczucie ma różne przyczyny, dotyczy lub nie jakiegoś obiektu, jest różnorako (zwykle negatywnie) wartościowane. Na poniższym rysunku zostały przedstawione przykładowe wyrażenia ze słowem *żał* pogrupowane ze względu na ich związek z wymienionymi wyżej kategoriami.

Rysunek 1. Związki leksykalnych wykładników *ŻAŁU* z innymi kategoriami uczuć

Scharakteryzowanie pojęcia *ŻAŁU* za pomocą jednego prototypowego scenariusza wydaje się bardzo trudne. Bułat Silva i Popowicz na podstawie korpusowej analizy rzeczownika *żał* wyodrębniły siedem scenariuszy, określanych przez badaczki jako prototypowe. Autorkom udało się wskazać ich wspólny element: ‘coś się dzieje nie tak, jak byśmy tego chcieli’ (Bułat Silva, Popowicz 2023: 109), który jest jednak na tyle ogólny, że nie uwzględnia rozróżnienia żalu od chociażby smutku czy złości. Należy też podkreślić, że może on nie obejmować ram aktywowanych przez pozostałe nazwy żalu. Elementem powtarzającym się zarówno w scenariuszach sugerowanych przez dane leksykograficzne, jak i w eksplikacjach sformułowanych przez autorki jest strata doznawana zwykle przez podmiot uczucia. W tab. 1 prezentuję cztery podstawowe warianty scenariuszy składające się na ramę *ŻAŁU*. Składowe skrypty różnicują ze względu na następujące aspekty sytuacji emocjonalnej: przyczyna, obecność lub brak obiektu uczucia (relacyjność), wartościowanie obiektu, typowy objaw. Każdemu wariantowi przypisuję pokrewną względem *ŻAŁU* kategorię uczuć. Wspólną wszystkim przywoływanym sytuacjom uogólnioną przyczynę przejęłam

z pracy Bułat Silvy i Popowicz. Rozbiłam ją następnie na przyczyny bardziej szczegółowe, przy czym warianty sytuacji powiązane z każdą z nich można by rozwinąć o dodatkowe informacje, takie jak wpływ podmiotu uczucia na doświadczaną sytuację, stopniowanie oceny uczucia i jego składowych, intensywność i głębokość uczucia czy charakterystyka czasowa przeżycia (por. Mikołajczuk 2009: 118–120).

Element scenariusza	Realizacja			
Ogólna przyczyna	‘coś dzieje się nie tak, jak byśmy tego chcieli’			
Uszczegółowiona przyczyna	‘dzieje mi się coś złego’	‘ktoś zrobił mi coś złego’	‘zrobiłem coś złego’	‘komuś dzieje się coś złego’
Relacyjność uczucia	nie	tak	nie	tak
Wartościowanie obiektu	-	negatywne	-	pozytywne/ neutralne
Typowy objaw	płacz/apatia	wyrzuty	unik	okazanie wsparcia
Pokrewna kategoria	SMUTEK	ZŁOŚĆ	WINA	WSPÓŁCZUCIE

Tabela 1. Zarys ramy ŻALU na podstawie analizy współczesnych znaczeń słowa *żał* (źródło: oprac. własne)

Na tym etapie badań nad kategorią ŻALU nie podejmuję się proponować jej prototypowego scenariusza. Dla celów tego artykułu istotne jest przede wszystkim zwrócenie uwagi na wielość scenariuszy składających się na ramę ŻALU, których wspólnym elementem jest dostrzeżenie niekorzystnego dla podmiotu lub obiektu uczucia obrotu spraw. Diachroniczne i synchroniczne różnicowanie znaczeń przymiotnika *żałosny* wpisuje się w zarysowane spektrum, a także poszerza je o kolejną kategorię.

Przymiotnik *żałosny* w słownikach⁵

Poniżej prezentuję repertuar znaczeń analizowanego przymiotnika w wybranych słownikach ogólnych dawnej i współczesnej polszczyzny. Pominęłam słowniki historyczne, w których hasło *żałosny* nie zostało zawarte lub ma szcątkową, nieopracowaną w pełni formę.

SSStp notuje trzy znaczenia przymiotnika *żałosny*: 1. ‘wyrażający smutek, pełen bólu, smutku, żalu’; 2. ‘trudny do zniesienia, dokuczliwy’; 3. ‘zaniepokojony, zatroskany’. Pierwsze znaczenie, jako jedyne, zostało opatrzone dużą liczbą przykładów

5 Ze względu na ograniczone ramy artykułu nie było możliwe odnoszenie znaczeń przymiotnika *żałosny* do znaczeń będącego jego podstawą derywacyjną rzeczownika *żał* lub *żałość*, co oznaczałoby zarysowywanie ram żalu na poszczególnych etapach rozwoju polszczyzny. Punktem odniesienia jest zatem współczesna rama żalu i współtworzące ją ramy wskazanych wyżej kategorii.

użycia, które pozwalają stwierdzić, że jest ono szersze, niż może sugerować definicja, wskazuje bowiem cechę osób, czynności, zdarzeń, wyrazów uczucia (*pieśń żałosna*). Wszystkie znaczenia odwołują się do ramy SMUTKU, przy czym profilują różne jej elementy: podmiot, reakcję, przyczynę. Wprawdzie trzecia definicja nie zawiera nazw *smutek* ani *żał*, jednak zatroskanie zostało powiązane ze smutkiem w pierwszym znaczeniu słowa *żałość* w SStp: 'ból, zmartwienie, smutek, utrapienie, cierpienie', stanowiącego punkt odniesienia w interpretacji znaczeń derywowanego od niego przymiotnika.

SPJK wyróżnia znaczenia przymiotnika *żałosny* bardziej szczegółowo, wskazuje też jakości, których nie uwzględnia SStp: 1. 'wywołujący smutek, żal'; 2. 'wyrażający żal, pełen bólu'; 3. 'trudny do zniesienia'; 4. 'biedny, zmartwiony, zatroskany'; 5. 'godny politowania'; 6. 'mający małą wartość, kiepski, ubogi'. Naddatek znaczeń można uznać za wynik poetyckiej inwencji Jana z Czarnolasu, jednak wszystkie dodatkowe znaczenia są notowane w słownikach dokumentujących późniejsze etapy rozwoju polszczyzny. Widzimy to w słowniku Lindego (SL), w którym brakuje jedynie znaczenia ostatniego z SPJK: 1. 'żałość w sercu mający; smętny, smutny'; 2. 'żałość wydający, okazujący'; 3. 'żałość w patrzącym wzbudzający'; 4. 'żałość przynoszący'; 5. 'żałości, użalenia, płaczu godny; opłakany'. Poszczególne sensy ujęte w SStp, SPJK i SL profilują różne elementy ramy SMUTKU: podmiot, reakcję, przyczynę, obiekt uczucia. W znaczeniu 5 przywoływane jest z kolei WSPÓŁCZUCIE, komplementarne względem SMUTKU: współczujemy zwykle osobie będącej w sytuacji, która jest dla niej źródłem smutku. Mówiąc prościej: gdy ktoś się smuci, to jeśli mu dobrze życzymy, budzi on nasze współczucie.

Słownik warszawski (SW) podaje ten sam zestaw znaczeń, co SL, jednak w sposób bardziej skondensowany. Autorzy traktują znaczenia 3, 4 i 5 w SL jako odcienie jednego znaczenia leksykalnego: 'pobudzający do żalu, smutny, nieszczęsny, tragiczny, opłakany, wzbudzający żal, godny pożałowania, politowania', co wynikać może z uznania opisanej wyżej komplementarności uczuć. Podobnie jak w SPJK i w SL znajdujemy tu definicję, w której pojawiają się leksemy związane z kategorią WSPÓŁCZUCIA: *pożałowanie* i *politowanie*, współcześnie nacechowane pejoratywnie.

Kolejny pod względem aktualności prezentowanej leksyki SJPD wyróżnia dwa znaczenia przymiotnika *żałosny*: 1. 'wyrażający żal, smutek; pełen żalu, smutny'; 2. 'wzbudzający litość, godzien politowania, opłakany; bardzo liche'. Zaobserwować można ubytek znaczeń notowanych w SPJK, SL i SW: *żałosny* nie określa już osoby, która czuje żal, ani sytuacji wzbudzającej uczucia w rodzaju smutku. Aktualne pozostaje określanie mianem *żałosnych* wszelkich wyrazów żalu: typowych reakcji emocjonalnych, zachowań i komunikatów. Utrwała się też znaczenie, w którym żal łączy się z grupą współczucia, przy czym jeśli odnosi się ono do obiektów materialnych nieosobowych, przywoływana jest raczej nie litość, tylko negatywna ocena kondycji określanego obiektu.

W ISJP znajdujemy dwa znaczenia przymiotnika, w zasadzie te same, co w SJPD, przy czym w drugiej definicji zostały sprecyzowane typowe okoliczności uznania czegoś za żalosne: 1. 'Żalosne jest to, co jest pełne żalu i smutku lub go wyraża'; 2. 'Coś, co jest żalosne, budzi litość lub politowanie z powodu swojego wyglądu lub złego stanu, w jakim się znajduje'. W USJP pierwsze znaczenie zostało przejęte z SJPD, a dwa ostatnie powstały przez rozbięcie drugiego znaczenia ze starszego słownika: 1. 'wyrażający żal, smutek, pełen żalu, smutny'; 2. 'wzbudzający litość, godzien politowania; opłakany, nędzny'; 3. przen. 'zasługujący na potępienie, dyskredytujący kogoś, nieodpowiedni, niestosowny, przykry'. Autorzy zdecydowali się odróżnić konteksty, w których przymiotnik *żałosny* bezpośrednio przywołuje uczucie litości czy politowania (autentycznie lub potencjalnie doświadczane): „Znaleźli się w żalosnej sytuacji”, „żałosny poziom aktorstwa”, od kontekstów, w których ów przymiotnik zdaje się raczej wskazywać negatywną ocenę wiążącą się z uczuciem pogardy: „Postanowili zapomnieć o tym żalosnym incydencie”, „żałosny wygląd”. *Żałosny* w obu znaczeniach określa zjawisko oceniane negatywnie i budzące jakiś rodzaj uczuć, jednak w przypadku ostatniego znaczenia są to uczucia na tyle odległe od uczuć w rodzaju żalu, że uznano ten sens za przenośny.

Zaprezentowany przegląd definicji ukazuje znaczną ewolucję znaczeń przymiotnika *żałosny* od czasów staropolskich po współczesność. Pierwotny zasób zawierał sensory, w których profilowane były różne elementy scenariuszy uczuć zbliżonych do SMUTKU i WSPÓŁCZUCIA. Warto tutaj zauważyć, że smutek i współczucie są ze sobą powiązane nie tyle na zasadzie analogii, ile konwersji: sytuacja budząca w kimś smutek wywołuje zarazem współczucie obserwatora. Ukształtowany ok. XVI w. zbiór zawężył się do dwóch, ewentualnie trzech znaczeń: 'wyrażający żal, pełen żalu' oraz 'budzący litość, politowanie' (zwykle połączone ze znaczeniem 'zasługujący na potępienie', które USJP wyróżnia jako osobne). Oprócz zmiany liczby znaczeń obserwujemy przeobrażenie jakościowe: w obrębie sensów związanych z kategorią WSPÓŁCZUCIA przywoływane wcześniej opłakanie ustępuje litości i politowaniu, a dalej – niechęci, pogardzie, potępieniu. W miejsce uczuć, których elementem jest neutralny bądź pozytywny stosunek do ich obiektu (smutek, zmartwienie, współczucie), pojawiają się stany wartościowane niejednoznacznie (litość) oraz jednoznacznie negatywnie (politowanie, pogarda). Wśród scenariuszy ŻALU przywoływanych przez przymiotnik nie ma wariantów związanych ze ZŁOŚCIĄ oraz WINĄ (zob. tab. 1), dostrzegamy jednak obecność nowych kategorii, nienotowanych w analizach znaczeń słowa *żał*. Ramy ŻALU przywoływane w znaczeniach przymiotnikowych przedstawia tab. 2.

Element scenariusza	Konkretyzacja		
Ogólna przyczyna	'coś dzieje się nie tak, jak byśmy tego chcieli'		
Uszczegółowiona przyczyna	'dzieje mi się coś złego'	'komuś dzieje się coś złego'	'ktoś robi coś złe ocenianego przez ludzi'
Relacyjność uczucia	nie	tak	tak
Wartościowanie obiektu	-	pozytywne/neutralne	negatywne
Typowa reakcja	płacz/apatia	okazanie wsparcia	wyśmianie
Pokrewna kategoria	SMUTEK	WSPÓŁCZUCIE	POGARDA

Tabela 2. Scenariusze żALU przywoływane przez przymiotnik *żałosny* (źródło: oprac. własne)

Przymiotnik *żałosny* w Narodowym Korpusie Języka Polskiego

Kolejnym krokiem w mojej analizie było zbadanie udziału poszczególnych scenariuszy żALU w strukturze semantycznej przymiotnika *żałosny* we współczesnym materiale korpusowym. Ponieważ kategoria żALU stanowiła główne odniesienie w wyjaśnianiu znaczeń analizowanego wyrazu, na podstawie przeglądu leksykograficznego przyjąłam wyjściową schematyczną definicję: 'taki, który świadczy o żalu lub powoduje w kimś żal'. Jej rozwinięte wersje przyporządkowałam poszczególnym znaczeniom przymiotnika w badanej próbce.

Żeby prześledzić udział skryptów żALU w znaczeniach przymiotnika *żałosny*, przeanalizowałam 200 konkordancji wyekscerpowanych z NKJP za pomocą wyszukiwarki Poliqarp (Janus, Przepiórkowski 2006). Poszczególnym wystąpieniom przyporządkowałam ogólny scenariusz uczucia. Na tej podstawie wyróżniłam cztery znaczenia, których etykiety stanowią definicje typu słownikowego (w nawiasie podaję liczbę konkordancji):

1. 'pełen żalu, taki, który wyraża żal' (54),
2. 'budzący skojarzenie z płaczem, zawodzeniem' (6),
3. 'godny politowania, taki, który budzi litość, pogardę, niesmak' (135),
4. 'marny, lichy, mizerny' (5).

Znaczenie 'pełen żalu, taki, który wyraża żal' identyfikowałam wtedy, gdy przymiotnik *żałosny* łączył się z nazwami różnego typu reakcji, przede wszystkim odgłosów (*krzyk*, *jęki*, *głosik*) oraz wyrazów twarzy (*mina*), a nawet stanów psychicznych (*zdumienie*, *myśli*):

- (1) Wielki nóż opadł tnąc głęboko, szeroko pierś dziecka. Krew buchnęła. Rozległ się pisk żałosny, niby ptaka (NKJP, 14 IV 2025).

- (2) Michał pozostał z bezradnie opuszczonymi rękoma i żałosną miną. Klepnąłem go przepraszająco po ramieniu i czym prędzej wlałem w pobliskie krzaki (NKJP, 14 IV 2025).

Wyrażenia tego typu przywołują ramę, w której żal jest spowodowany jakimś rodzajem cierpienia, czyli scenariusz łączący się z kategorią SMUTKU ('dzieje mi się coś złego'). Profilowanym przez przymiotnik składnikiem scenariusza jest uzewnętrznienie przeżywanego stanu, którego podmiotem zasadniczo nie jest nadawca (konceptualizator). Znaczenie przymiotnika w tym wariantcie można zatem opisać następująco: 'taki, który świadczy o tym, że ktoś odczuwa żal (przykre uczucie, spowodowane tym, że jest mu źle)'.

Mimo że aktywowany scenariusz wykazuje związki z kategorią SMUTKU, *żałosny* nie jest ekwiwalentem przymiotnika *smutny*: wydaje się wskazywać doznanie intensywniejsze (stąd odniesienia do bólu w definicjach słownikowych)⁶, a reakcje nim opisywane mają charakter skargi i skłaniają do współczucia podmiotowi. Niekiedy przymiotnik *żałosny* sugeruje odczuwanie żalu przez istoty i obiekty, którym zgodnie z racjonalnym oglądem świata nie przypisuje się zdolności przeżywania uczuć złożonych (*żałosne wrzaski mew*, *żałosne jęki pękających drzew*). Przykłady te wpisują się w utrwalone kulturowo formy antropomorfizowania świata przyrody.

Tego typu połączenia zbliżone są do kontekstów, w których żal jest przywoływany jedynie na zasadzie dźwiękowego skojarzenia z odgłosem będącym wyrazem uczucia zbliżonego do smutku:

- (3) Zaprząg pana Pluski ruszył w dalszą drogę z dzwonieniem sfatygowanej uprząży, żałosnym skrzypem piast (NKJP, 14 IV 2025).

Antropomorfizacja mewy czy drzewa polega na przywołaniu scenariusza żalu, który zostaje przypisany nieczłowieczemu podmiotowi, przykłady w rodzaju (3) nie sugerują zaś odczuwania żalu, ale jedynie podobieństwo do typowej reakcji istoty doświadczającej tego uczucia. W tej grupie jest przywoływany ten sam scenariusz, co w pierwszej ('dzieje mi się coś złego'), ale w sposób niedosłowny, za sprawą metafory. Znaczenie przymiotnika można scharakteryzować jako: 'taki, który przypomina reakcję kogoś, kto cierpi'.

Najliczniejszą grupę w przeanalizowanej próbce, liczącą 135 wystąpień, stanowią przykłady reprezentujące typ 3, który odpowiada jednemu lub dwóm znaczeniom przymiotnika *żałosny* notowanym we współczesnych słownikach języka polskiego. Typ ten przyporządkowałam kontekstom, w których przymiotnik stał przy nazwie

6 Prasłowiański **žalb* oznaczał 'cierpienie, ból, żal' i pokrewny był litewskiemu *gėlà*, który nazywał 'ból, darcie, łamanie', a także 'gorycz, żal'. W obu słowach odnajdujemy praindoeuropejski pierwiastek o znaczeniu wyłącznie fizycznym **gʷel-* 'kłuć, kłujący ból' (SEBor).

osoby, doznawanego przez kogoś stanu, ludzkiego działania, skutku bądź wytworu tego działania:

- (4) I wszyscy troje [...] robili beznadziejnie smutne i żałosne wrażenie rozbitków, którzy nie mają się gdzie schronić (NKJP, 16 IV 2025).
- (5) Każdy uśmiechnął się półgębkiem. Lecz nikt nie kwapił się zagadać do syna Państwa Środka. Żałosna taktyka! Na przeczekanie... Nic mądrzejszego ten naród nie potrafi wymyślić (NKJP, 18 IV 2025).
- (6) Papież Klemens V, żałosna marionetka, którą Dante umieścił w Piekło, rozwiązał zakon. Majątki templariuszy uległy konfiskacie, ich samych zaś torturowano i palono na stosie; tak zginął również wielki mistrz Jakub de Molay. Zwyciężyła zachłanność króla i papieża! (NKJP, 22 IV 2025).
- (7) Odwracano z zażenowaniem oczy od żałosnego widowiska tego upadku. Udawano, że wszystko jest, jak było od początku świata (NKJP, 22 IV 2025).

Przywoływane jest w nich uczucie relacyjne, czyli skierowane na jakiś obiekt, który jest wyprofilowanym elementem scenariusza. Przeżycia, których ramy aktywują się w omawianych kontekstach, są udziałem obserwatora, nie zaś tego, kto doświadcza sytuacji będącej przyczyną uczucia. Najbliżej jest im do ostatniego skryptu z tab. 1: 'komuś dzieje się coś złego', nie da się ich jednak do niego sprowadzić, ponieważ często bardziej odpowiedni opis powinien przyjąć formę: 'ktoś robi coś źle ocenianego przez ludzi'. Mimo że w obrębie tej grupy przykładów możliwe jest wskazanie co najmniej dwóch odrębnych scenariuszy, zdecydowałam się potraktować je łącznie. Poszczególne użycia przymiotnika *żałosny* stojącego przy nazwach osób, działań lub stanów rzeczy wiążących się z ludźmi przywołują bowiem uczucie należące do spektrum doznań: litość – politowanie – zażenowanie – pogarda. Wszystkim tym stanom towarzyszy pejoratywny stosunek wobec obiektu uczucia, przy czym nasila się on, im bliżej bieguna pogardy sytuuje się uczucie, o którym informuje przymiotnik. Choć jesteśmy w stanie wskazać prototypowe scenariusze kategorii takich jak WSPÓŁCZUCIE, WSTYD i POGARDA, to przymiotnik *żałosny* zdaje się przywoływać złożone pojęcie ŻALU, w którym owe kategorie się na siebie nakładają lub nawet się przenikają. Znaczenie przymiotnika wyłaniające się w tej grupie przykładów można ująć następująco: 'taki, który powoduje w kimś uczucie wywoływane czymś zachowaniem, stanem, skutkiem jego działania lub wytworem, ocenianym jako niewłaściwe, niekorzystne, mało wartościowe dla niego samego lub innych ludzi'. Definicja ta uwzględnia scenariusze wpisujące się w całe spektrum przeżyć, których doświadcza obserwator poddający ocenie człowieka i jego działania.

W analizowanej próbce konkordancje, w których przywoływaną ramę można jednoznacznie powiązać z którąś z wyrazistych kategorii, stanowią mniejszość. Takim kontekstem jest przykład (4), wskazujący uczucie, którego podstawą jest dostrzeżenie trudnego położenia drugiego człowieka i możliwość utożsamienia się

z nim. Podmiot w tym wypadku odczuwa współczucie, ale częściej będą to litość lub politowanie, przez sam obiekt zwykle odbierane negatywnie. Jak twierdzi Marta Falkowska, litując się, uznajemy, a nawet dajemy odczuć, że jesteśmy w lepszym położeniu niż osoba będąca obiektem uczucia. Z kolei politowaniu towarzyszy poczucie wyższości czy nawet lekceważenia wobec obiektu (Falkowska 2022: 48). Uczuciem pokrewnym lekceważeniu jest pogarda, na którą wskazują przykłady (5) i (6). Bliskie *pogardzie* angielskie *contempt* zostało uwzględnione przez Wierzbicką wśród definiowanych przez nią nazw uczuć. Składnikiem eksplikacji najdobitniej charakteryzującym opisywane pojęcie wydaje się „I can't think good things about someone like this” (Wierzbicka 1999: 108). W tym scenariuszu widoczna jest nie tyle troska podmiotu o obiekt, ile negatywna ocena obiektu, co wyraziście ujawnia się w przykładzie (5). Z kolei w przykładzie (6) pogardliwy stosunek do obiektu uczucia splata się z dostrzeżeniem jego trudnego położenia. Dotyczy to większości tego typu wystąpień przymiotnika *żałosny*: pogardzie, lekceważeniu czy niechęci towarzyszy przynajmniej odcień politowania. Owo splatanie się ram litości i pogardy dostrzega M. Falkowska, której zdaniem trudno jest odróżnić od siebie owe pojęcia w żywym użyciu, o czym świadczy to, że wyrazowi *litość* często towarzyszą w tekstach przymiotniki *pogardliwy*, *poniżający*, *fałszywy* (Falkowska 2022: 51).

Kolejną kategorią, łączącą się w analizowanych kontekstach z *ŻAŁEM*, jest *WSTYD*, warunkowany prototypowo negatywną oceną ze strony drugiego człowieka. W przykładzie (7) politowaniu towarzyszy bowiem zażenowanie, czyli rodzaj wstydu, którego podmiot czuje się źle, ponieważ jest świadkiem czegoś, co podlega negatywnej ocenie społecznej (Mikołajczuk 2012: 131). Zażenowanie, podobnie jak pogarda, zawiera negatywną ocenę obiektu uczucia, w przeciwieństwie do pogardy jest jednak doznaniem przykrym dla podmiotu – tak jakby stawiał on siebie w sytuacji negatywnie ocenianego obiektu.

Ostatni typ znaczeniowy ‘marny, lichy’ opiera się na częściowym przywoływaniu ramy charakterystycznej dla typu 3:

- (8) Przycupnęliśmy na tym żałosnym kawałku kamienia, mokrzy i przestraszeni (NKJP, 22 IV 2025).

Użycie przymiotnika w tego rodzaju kontekstach wiąże się z negatywną oceną jakości, ale nie z przypisaniem komukolwiek rzeczywistego stanu emocjonalnego. Zapewne jest to uwarunkowane tym, że rzeczownik określany przez przymiotnik w tym znaczeniu połączeniach nie jest nazwą człowieka, ludzkiego działania czy jego efektu. Konteksty te są nieliczne i stanowią rozszerzenie typu trzeciego. Słowniki nie notują odrębnego znaczenia przymiotnika *żałosny*, które by im odpowiadało. Decyzja o wyłączeniu ich z typu trzeciego jest podyktowana przyjętym przeze mnie kryterium odniesienia znaczenia przymiotnika do kategorii *ŻAŁU*. Szczegółowa definicja tego znaczenia mogłaby przybrać formę: ‘taki, który kojarzy się z tym, co

oceniane jest jako niewłaściwe, niekorzystne, mało wartościowe, gdy chodzi o coś związanego z ludźmi i ich działaniami’.

Przegląd danych korpusowych pozwala na wyłonienie czterech znaczeń przymiotnika *żałosny*, odnoszących się bezpośrednio lub pośrednio do dwóch typów sytuacji:

1. Ktoś doznaje jakiegoś cierpienia, które jest źródłem uczucia żalu, i daje mu wyraz, co zostaje zaobserwowane przez odbiorcę (konceptualizatora). Przywoływana rama ŻALU zawiera składnik ‘dzieje mi się coś złego’. Profilowanym elementem scenariusza jest reakcja podmiotu uczucia.
2. Ktoś doświadcza jakiegoś stanu lub jest podmiotem działania, które stawia go w negatywnym świetle w oczach obserwatora, będącego jednocześnie podmiotem uczucia w rodzaju politowania lub pogardy, a czasem zażenowania (rzadziej zaś litości i współczucia). Profilowanym elementem scenariusza jest obiekt lub przyczyna uczucia. Przywoływane (osobno lub jednocześnie) ramy opierają się na składnikach: ‘ktoś robi coś źle ocenianego przez ludzi’ oraz ‘komuś dzieje się coś złego’.

Podsumowanie

Przeprowadzona przeze mnie analiza potwierdza złożony charakter uwarunkowanego kulturowo pojęcia ŻALU, a zarazem wskazuje na zmienność semantyczną należącego do pola żalu przymiotnika *żałosny*, ujawniającą się w przywoływaniu odmiennych scenariuszy uczuć dawniej i współcześnie. Przegląd haseł słownikowych wskazuje na przeobrażenia semantyczne przymiotnika *żałosny*, jakie nastąpiły od doby staropolskiej do współczesności. Zmiany znaczenia szczególnie mocno uwiadcniają się w zakresie połączeń przymiotnika *żałosny* z nazwami osób (oraz zjawisk powiązanych z ludzką działalnością) i wiążą się z przemianą ich nacechowania wartościującego. Dawniejsze współczucie wobec obiektu określanego jako *żałosny* ustąpiło bowiem pejoratywnemu politowaniu, a nawet zdecydowanie negatywnej pod względem wartościowania pogardzie. Analiza korpusowa z kolei potwierdza – w odniesieniu do znaczeń badanego przymiotnika – sygnalizowane przez badaczy trudności w rozróżnianiu kategorii pojęciowych składających się na ramę ŻALU. Wskazuje również, że nowa w stosunku do czasów staropolskich rama POGARDY zaznacza się w strukturze semantycznej przymiotnika wyraźniej niż rama SMUTKU, o czym świadczy ilościowa przewaga kontekstów, w których przywoływane są uczucia w rodzaju politowania i/lub pogardy, nad kontekstami wskazującymi uczucia w rodzaju smutku. Ramy POLITOWANIA, ZAŻENOWANIA i POGARDY przynoszą negatywne wartościowanie obiektu, co sprawia, że przymiotnik we współcześnie dominującym znaczeniu stał się narzędziem wyrażania negatywnej oceny człowieka i powiązanych z nim dziedzin.

Źródła

- ISJP: M. Bańko (red.), *Inny słownik języka polskiego*, t. I-II, Warszawa 2000.
- NKJP: Narodowy Korpus Języka Polskiego, [on-line:] <https://nkjp.pl/> (dostęp: 8 IV 2025).
- SEBo: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SJPD: W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I-XI, Warszawa 1958-1969, [on-line:] <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/> (dostęp: 14 IV 2025).
- SL: S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I-VI, Lwów 1854-1860.
- SPJK: M. Kucała (red.), *Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego*, t. I-V, Kraków 1994-2012.
- SSp: S. Urbańczyk (red.), *Słownik staropolski*, t. I-XI, Kraków 1953-2002.
- SW: J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I-VIII, Warszawa 1900-1927.
- USJP: S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. I-IV, Warszawa 2003.
- WSJP PAN: P. Żmigrodzki (red.), *Wielki słownik języka polskiego PAN*, [on-line:] <http://www.wsjp.pl> (dostęp: 14 IV 2025).

Literatura

- APRESJAN J., 1994, *Naiwny obraz świata a leksykografia*, tłum. J. Berej, A. Pajdzińska, „Etnolingwistyka” 6, s. 5-12.
- BESEMERES M., 2007, *Between Żal and Emotional Blackmail: Ways of Being in Polish and English*, [w:] M. Besemeres, A. Wierzbicka (red.), *Translating Lives. Living with Two Languages and Cultures*, St Lucia-Brisbane, s. 128-138.
- BULAT SILVA Z., POPOWICZ J., 2023, *Polish Żal ‘Sorrow’ through the Lens of Cognitive Semantics*, „Language Mind Culture and Society” (LaMiCuS) 7, s. 86-113, <https://doi.org/10.32058/LAMICUS-2023-004>.
- DOBROWOLSKA-PIGOŃ M., 2023, *W poszukiwaniu konceptualizacji żalu: kolokacje rzeczownika żal z czasownikami*, [w:] A. Burzyńska-Kamieniecka (red.), *Język a Kultura*, t. 30: *Słowo i pamięć. Tom poświęcony pamięci profesor Agnieszki Libury*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, no 4256, Wrocław, s. 73-83, <https://doi.org/10.19195/1232-9657.30.7>.
- EKMAN P., 1999, *Basic Emotions*, [w:] T. Dalgleish, M.J. Power (red.), *Handbook of Cognition and Emotion*, New York, s. 45-60, <https://doi.org/10.1002/0470013494.ch3>.
- FALKOWSKA M., 2022, *Konstruowanie relacji międzyosobowych w znaczeniach wybranych nazw allocentrycznych stanów emocjonalnych i postaw. Perspektywa językoznawcza*, [w:] S. Zieliński, J. Kapłańska, M. Biolik-Moroń (red.), *Człowiek – istota relacyjna. Spojrzenie interdyscyplinarne*, „Studia i Materiały Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”, nr 95, Katowice, s. 43-54.
- FILLMORE CH.J., 1985, *Frames and the Semantics of Understanding*, „Quaderni di Semantica” 6, nr 2, s. 222-254.
- GRZEGORCZYKOWA R., 2009, *Punkty dyskusyjne w rozumieniu pojęcia językowego obrazu świata – widziane z perspektywy badań porównawczych*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 21, s. 15-29.
- JANUS D., PRZEPÍÓRKOWSKI A., 2006, *Poliqarp 1.0. Some Technical Aspects of a Linguistic Search Engine for Large Corpora*, [w:] J. Waliński, K. Kredens, S. Goźdz-Roszkowski

- (red.), *The Proceedings of Practical Applications in Language and Computers PALC 2005*, Frankfurt am Main.
- KLEIBER G., 2003, *Semantyka prototypu. Kategorie i znaczenie leksykalne*, tłum. B. Ligara, „Językoznawstwo Kognitywne”, 5, Kraków.
- KÖVECSES Z., 2000, *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*, „Studies in Emotion and Social Interaction. Second Series”, Cambridge, UK–New York–Paris.
- KÖVECSES Z., 2011, *Język, umysł, kultura. Praktyczne wprowadzenie*, tłum. A. Kowalcze-Pawlik, M. Buchta, Kraków.
- KRZYŻANOWSKA A., 2008, *Pole semantyczne pojęcia ‘smutku’ w języku polskim i francuskim*, [w:] R. Grzegorzczakowa, K. Waszakowa (red.), *Pojęcie, słowo, tekst*, Warszawa, s. 61–78.
- LAKOFF G., 1987, *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*, Chicago–London.
- LANGACKER R., 2009, *Gramatyka kognitywna. Wprowadzenie*, tłum. E. Tabakowska i in., Kraków.
- MIKOŁAJCZUK A., 2000, *Problem ocen w analizie wybranych polskich nazw uczuć z klasy semantycznej GNIEWU*, [w:] I. Nowakowska-Kempna, A. Dąbrowska, J. Anusiewicz (red.), *Język a Kultura*, t. 14: *Uczucia w języku i tekście*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 2229, Wrocław, s. 117–134.
- MIKOŁAJCZUK A., 2009, *Obraz radości we współczesnej polszczyźnie*, Warszawa.
- MIKOŁAJCZUK A., 2012, *Konceptualizacja wstydu w polszczyźnie (na tle porównawczym)*, [w:] A. Mikołajczuk, K. Waszakowa (red.), *Odkrywanie znaczeń w języku*, Warszawa, s. 124–145.
- Narodowy Korpus Języka Polskiego*, praca zbiorowa, red. A. Przepiórkowski, M. Bańko, R.L. Górski, B. Lewandowska-Tomaszczyk, Warszawa 2012.
- NOWAKOWSKA-KEMPNA I., 1986, *Konstrukcje zdaniowe z leksykalnymi wykładnikami predykatów uczuć*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”, nr 870, Katowice.
- ROSCH E., 1978, *Principles of Categorization*, [w:] E. Rosch, B.B. Lloyd (red.), *Cognition and Categorization*, „Psychology Revivals”, London–New York, s. 27–48.
- TAYLOR J.R., 2001, *Kategoryzacja w języku. Prototypy w teorii językoznawczej*, tłum. A. Skucińska, Kraków.
- Wielki słownik języka polskiego PAN. Geneza, koncepcja, zasady opracowania*, praca zbiorowa, red. P. Żmigrodzki, M. Bańko, B. Batko-Tokarz, J. Bobrowski, A. Czelakowska, M. Grochowski, R. Przybylska, J. Waniakowa, K. Węgrzynek, Kraków 2018.
- WIERZBICKA A., 1999, *Emotions across Languages and Cultures: Diversity and Universals*, „Studies in Emotion and Social Interaction. Second Series”, Cambridge.

The Meaning of the Adjective *żałosny* in the Light of Cognitive Semantics of Feelings

Abstract

The aim of the article is to analyse the meanings of the adjective *żałosny* from both a diachronic and synchronic perspective, in the context of the semantics of the emotion of *żał* (‘pity’). The goal is to show how the concept of *ŻAŁ* is evoked in both historical and contemporary meanings of this adjective. The methodological foundation of the analysis is based on concepts from cognitive and cultural

linguistics, frequently used in research on linguistic expressions of emotions: Eleanor Rosch's prototype theory (1978), Charles Fillmore's frame semantics (1985), and Anna Wierzbicka's (1999) suggestion for describing emotion scenarios. The material basis consists of historical and contemporary dictionaries of the Polish language as well as corpus data. The results of the analysis indicate a transformation in the meanings of the adjective *żałosny*, linked to a shift in evaluative connotation, which can be explained by changes in the prototypical emotion scenarios (and their profiled elements) evoked in the respective meanings of the adjective under study.